

CSETRI LAJOS

Kazinczy és a nyelvújítás

Ebben az évtizedben az „évfordulók” szeszélye kétszer is arra készítette az irodalomtörténészeket, hogy számot vessenek Kazinczy életművének aktuális jelentőségével; először halálának 150. évfordulója környékén, 1981-ben, majd születésének 225. évfordulója idején, 1984-ben. S mivel a magyar irodalmi nyelvújítás egykori vezére olyan korszakokban, amikor az irodalommal foglalkozók figyelme elsősorban a művekre és esztétikai értékükre irányul, túl jól nem járhat, mert inkább jó stilsztának, mint nagy írónak lehet mondani, ezért szépirodalmi oeuvre-je megbecsülte odáig „süllyedt”, hogy az új középiskolai tanterv és a tankönyvek már íróként alig foglalkoznak vele, inkább a magyar stilsztikatörténet kimagasló alakjaként tárgyalják a nyelvi órák tankönyvei. Ezzel a fejleménnyel elég logikusan összecsengett az évfordulós ünnepelések szelleme: a csaknem másfél évszázados szokástól eltérőleg mostanában inkább a nyelvészek ünnepelték felhőtlenül a széphalmi mestert, míg az irodalmárok részéről több óvatos óvás is fölhangzott a megszokott Kazinczy-kultusz jogosságát illetően. Ez azért tér el a megszokástól, mert eddig általában a nyelvészet részéről érte bírálat hősünket, nyelvújítása túlzásai miatt, míg egy lényegében urbánus-kazinczyánus irodalomtörténeti felfogás teljes mértékben igazolta törekvéseit. Az igaz, hogy különösen Németh László Kazinczy-ellenessége új szint vitt be az irodalmárok vitáiba, de hosszabb időn keresztül ez a pejoratív megítélés csak az írók véleményét befolyásolta, míg az irodalomtörténetírásban változatlanul a hagyományos kazinczyánus szellem uralkodott, a magyar irodalmi nyelvújítás korának, vagyis a XIX. század első két évtizedének az irodalmi és nyelvi mozgalmait változatlanul a mester szemüvegén keresztül nézték és ítélték meg.

Irodalomtörténeti kézikönyveink, lexikonunk — a megfelelő fejezeteket, illetve szakcikkeket író kiváló tudósunk, Szauder József jóvoltából — magas színvonalú, modern érveléssel, lényegében ugyanezt a felfogást képviselik, és az én 1974-ben, az Irodalom és felvilágosodás című tanulmánykötetben megjelent, a magyar irodalmi nyelvújítás nyelvfilozófiai háttérét tárgyaló tanulmányom is ezt a felfogást követi, illetve alkalmazza néhány olyan kérdésben is, amelyet eddig kevésbé érintett a szakirodalom. Bár ez az eddig uralkodónak tekinthető álláspont elég közismert, hadd idézzem föl néhány fontosabb tézisémet mostani gondolatmenetem bevezetőjéül.

Már Tolnai Vilmos nyelvújításkönyve óta is világos, hogy a magyar nyelvújítást nem lehet erre a korra leszűkíteni; jóval előtte és jóval utána is jelentkeztek a mozgalom erősebb hullámai, melyek azután túlzásaikkal általában kihívták maguk ellen az „ortológia”, a nyakló nélküli és a nyelv szellemével, illetve természetével nem számoló neológia ellen tiltakozó, újra és újra aktuálissá váló mozgalom lökészerű feltámadásait is. Maga a nyelvújí-

tás általában akkor vált aktuálissá, amikor — valamilyen akadályozó társadalmi ok miatt — nyelvünk fejlődése megtorpant, lemaradt az európai „fennsík” (Kosáry Domokos kifejezése a fejlettebb nyugat-európai régió országainak megnevezésére) nemzeti nyelveinek világában érvényesülő „európai modell” (Balázs János kifejezése) éppen aktuális nyelvi szintje mögött.

Talán egyetlen korszaknak sem kellett nagyobb lemaradást behoznia szelemtörténetünkben, mint a magyar felvilágosodás korának. A legégetőbb lemaradás a tudományok és a közélet nyelvében mutatkozott. A közélet, a tudományok és az oktatás hivatalos nyelve ugyanis a török kiűzése után a soknemzetiségű és soknyelvű ország kiváltságos rétegei egységének megőrzésére visszalatinosodott s mivel a latin — holt nyelv voltára rácafolva — az új európai korszak, a felvilágosodás eszméit, a tudományok és a technika gyors fejlődésének eredményeit is képes volt közvetíteni egy darabig, az egyes nemzeti nyelvek fejlesztésének az igényét is képes volt hátráltatni a kialakulásában. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Magyarországon s rajta kívül a Habsburg-monarchiának egy másik területén, Dalmáciában Európa-szerzte becsült újlatin költészet virágzott, különösen katolikus pap és szerzetes íróink körében, akik pedig az 1780—1790-es évek szépirodalmának létszámban igen jelentős rétegét alkották, akkor elképzelhető, hogy a holt nyelv divatja mily mértékben nyugtázta nemzeti nyelvünk korszerűsítésének folyamatát a szellemi élet legkülönbözőbb terepein.

Épp ezért, amikor az első jelentős magyar felvilágosult nemzedék vezérének, Bessenyeinek a programjában feltűnnek az etnikai-nyelvi nacionalizmus első mozzanatai, a nemzeti nyelv felfejlesztésének igénye a korszerű, felvilágosodott Európa vezető nemzeti nyelveinek szintjére, e nyelvi szabadságharc első célpontja a latin lesz; annál is inkább, mert felvilágosodásunk első nemzedékei is jórészt a latinos iskolázottságú középnemesség köréből, illetve a nem nemesi, úgynevezett honorácior-értelmiség soraiból verbuválódnak. Az újkori kulturális és nyelvi Európa közös fejlődését a XVII. század óta a leginkább befolyásoló nyelvnek, a franciának a fejlődése, illetve megszabadulása a reneszánsz humanizmusának relatinizáló ballasztjától, az Akadémia nyelvtisztító, purista törekvése pedig egy ideig a megújulás mintájának számított. Mivel a francia kultúra és nyelv kultúrimerializmusa azonban rövidesen éppúgy gátjává vált túlzott befolyásával a közép-európai irodalmak, főleg a német önállósodásának, a XVII. század végétől kezdve Németországban is jelentkezik az ottani akadémiai mozgalomban, a Sprachgesellschaftok mozgalmában egy erős, nyelvtisztító jellegű ellenhatás az „újkor latinja”, a francia ellen. Mivel a francia nyelv a latin egyik leánynyelve, purizmusa a tudományok és a közélet nyelvének „nemzetesítésében” sosem juthat el olyan szélsőségekig, mint a németeké; sőt, az angol nyelvi purizmus is, tekintettel a nyelv latin eredetű rétegére, szükségszerűen mérsékelt marad; a tudományok nemzetközi terminológiáját nem küszöbölik ki radikálisan, legfeljebb „honosítják”, tehát angolos, illetve franciás végződést és kiejtést adnak a görög-latin eredetű terminológiának. A német purizmus nacionalizmusa azonban radikálisan kiirtja a nemzetközi szavakat és erőszakosan gyártott „hazaiakkal” helyettesíti őket.

Bessenyei nemzedéke a tudományok nyelvének „magyarításában” mérsékeltlen purista álláspontot foglalt el, inkább a francia példát követte, s ugyanez volt az úgynevezett Debreceni Grammatika álláspontja is. Ezzel szemben 1795, tehát a magyar társadalom- és kultúrafejlődés nagy katasztró-

fája előtt jelentkezett nálunk egy radikálisabb nyelvfejlesztési irányzat is, a német nyelv részéről jelentkező veszélyre (II. József nyelvrendeletére, mely a latin helyett a németet tette meg hivatalos nyelvvé a történelmi Magyarország határai között is) németes választ, a nemzetközi szókincs radikális magyarosítását hirdetve meg programjául Barczafalvi Szabó Dávid szélsőségebb, Baróti Szabó Dávid és Dugonics András valamivel mérsékeltebb purizmusában. Mindezek a nyelvművelési mozgalmak azonban valóban a tudományok és a közélet nyelvének (például az első magyar újságok, az első magyar színház stb. nyelvének) a megújítására és honosítására törekedtek, s a szépirodalom nyelvét csak közvetve érintették, amennyiben a kor szépirodalmának kedvelt műfajai is a felvilágosodáskor didaktikus- gondolati, illetve tájleíró verstípusai voltak, amelyeknek nyelvében magától értetődően nagy szerepet játszott az új tudományok terminológiája s így azok magyarosodása az ő nyelvüket is érintette. Ezen kívül a szépirodalom nyelvének modernizálódását főképp a fordítások és az új, időmértékes versformák igényei mozdították elő. Ez viszont igen fontosnak bizonyult; a fejlettebb nyugati irodalmak elsősorban a fordításokon keresztül áramlottak be hozzánk, s ha a fordítások többsége nem is annyira a mai értelemben vehető műfordítás volt, mint inkább adaptáció, témamagyarítás, ez is épp eléggé befolyásolta nyelvünk fejlődését. Kazinczy, aki körülbelül kétszáz éve dolgozhatott első jelentős és irodalmunk fejlődésére is nagy hatású fordításán, Gessner Idilljeinek áttételén, épp a fordítás céljaira érezte túl szűknek nyelvünket, s így, noha az eredeti művek céljaira nagyon „jól elkészült” és hangzatilag kiváló nyelvnek tartotta ősei nyelvét, Barczafalvi-féle purista gazdagítása ellen pedig éles hangon kirohant egyik bírálatában, minden elvi mérséklete ellenére már fog-sága előtt sem volt ellenfele a nyelv mérsékelt megújításának, bővítésének.

Míg tehát a Martinovics-mozgalom elfojtása következtében fellépett politikai reakció le nem zárta felvilágosodásunk első hullámain, nyelvművelésünk főleg a közélet és a tudományok nyelve magyarosításával foglalkozott, néhány kivételtől eltekintve a mérsékelt purizmus és nyelvfejlesztés elvi alapján, és eredményei csak közvetve érintették szépirodalmunk nyelvének fejlődését. Ezzel szemben — hagyományos szakirodalmi felfogásunk szerint — akkor, amikor több mint hatévnyi börtön után Kazinczy 1801-ben kiszabadul, egy új nyelvművelési irányzat jelentkezik, a németes írói neológia magyar megfelelője, Kazinczy személyében, aki azután, az évtized végére, nemcsak programjának népszerűsítését kezdi el, hanem tehetséges fiatalokból álló tábor szervezését is maga köré, irodalommegújító céljai szolgálatára. Ennek az írói neológiának a legfontosabb programpontjai az írók szabad nyelvalkotó joga, a magyar irodalmi nyelv mérsékelt bővítése és standardizálása, mégpedig a nyugati nyelvek mintájára; tehát az európai nyelvi modell mellett egy európai irodalmi nyelvi modell elfogadása is, ami annyit jelent, hogy olyan Schriftsprache, írásnyelvet kell kialakítani, amely jól differenciált, rendelkezik mindazokkal a stíluszintekkel, -árnyalatokkal és -minőségekkel, melyek a nyugati irodalmak műfaji rendszerének meghonosításához szükségesek, a hozzájuk illő stílusjegyek arzenálját biztosítják. S ennek a nyelvművelési-nyelvújítási irányzatnak fontos sajátossága az, hogy nemzeti nyelvünket oly komolyan véve európainak tartja: még a nyugati nyelvek idiómáit, legsajátosabb nyelvi gondolkodásának kifejezőit, az úgynevezett gallicizmusokat, anglicizmusokat, germanizmusokat és gręcizmusokat, együttesen a mi nyelvünkhöz való viszonyukat tekintve úgynevezett barbarizmusokat (idegensze-

rűségek) is meg akarja honosítani nyelvünk kifejezőképességének finomítására, gazdagítására, árnyalatosabbá tételére.

Mindennek az elméleti alapját — mint Szauder utolsó tanulmányai többszörösen is hangsúlyozták — a klasszikus retorikák rendszere biztosította; Kazinczy azt, amit már az iskolában is kezdett elsajátítani, a börtönben megismert modernebb antikvitásszemlélet — a göttingai neohumanizmus és klasszika filológia eredményei — segítségével kezdte modernizálni, majd a német Sturm und Drang nyelvesztétikai gondolkodásának a német stilisztikai eszmélkedés továbbfejlődését erősen befolyásoló eredményeivel tette még korszerűbbé. Ezeknek az eredményeknek az első jelentős közvetítője számára Daniel Jenisch 1796-ban megjelent, akadémiai pályadíjnyertes műve volt, amely 14 ó- és újkori európai nyelvet hasonlított össze több szempont alapján. Kazinczy ezt már 1797-ben Brünmben is ismerte, mint Kis János barátjához írott és börtönéből sikeresen kijuttatott levele bizonyítja, melyben a címzettet e könyv megszerzésére biztatja. Szauder tézise tehát, hogy Kazinczy „írói” neológiája lényegében klasszicista stílus- és irodalmi tudatra épül, mégpedig a modern német neohumanizmus és a weimari klasszika által is képviselt irodalmi tudatra, eléggé igazolhatónak tűnt számomra is néhány évvel ezelőttig. Sőt, újabban hajlok arra is, hogy a klasszicizmus, mint irányzati fogalom jogosultságának megkérdőjelezésével azt a fajta, a romantikába hajló neoklasszicizmust, amelynek a divatja az utóbbi évtizedekben, különösen az olasz irodalom- és művészettudományok hatására kezdett elterjedni nálunk is, az antikvitás továbbélésének összes lehetséges korabeli változatával, mint az aktuális európai irodalmi modell létformáit döntően befolyásoló tényezővel helyettesítem. Ez gyakorlatilag a következőket jelentené: az antik görög kultúra és azon belül az irodalom alakította ki először a minden oldalú kulturális és irodalmi fejlettség európai modelljét; ennek mintájára, de egyúttal a görög irodalmiság elméletét őrző retorikák és poétikák ismeretében is emelkedett fel e mintához a latin kultúra és irodalom is a maga klasszikus korszakában. Ami mindebből megőrződött az antikvitás lehanyaglása után körülbelül egy évezreden át, elsősorban a latin retorikákon keresztül őrződött meg. A reneszánsz az antik európaiság modelljének újjászületése is volt; mintájául szolgált a klasszikus antik irodalmak nagy művekben fennmaradt példája éppúgy, mint Arisztotelész és Horatius poétikája, illetve a cicerói és quintilianusi retorikákban megőrzött műfaji és stilisztikai tudata. Mindezt rendszerre azonban az újkori természettudományok racionalista és analitikus szellemén iskolázott neoarisztoteléanus poétikák sorozata, az arisztotelészi poétikai rendszer és a modern descartesi racionalizmus e sajátos szimbiozisa szervezte. Ez a műfaji norma a retorika aptum- (méltóságfok-) elméletének, e lényegében szociológiai jellegű elméletnek a jegyében meghatározta, hogy a különböző szociológiai méltóságú életszintekből vett témákhoz milyen műfaj „illik” hozzá; egyúttal pedig hozzárendelte a műfajhoz illő stíluszintet, illetve árnyalatot is, az antik retorikák hármasszint-elméletének megfelelően.

Ez a poétikai-retorikai-stilisztikai rendszer volt az a humanista mediációs rendszer, amely közvetített a benne iskolázott, műveltséget szerzett egyén és a világ között. Ennek az előfeltevéséin keresztül közelítette meg az én az őt körülvevő valóságot, s így ez a mediációs (közvetítő) rendszer a maga sajátos prizmarendszerével az ismeretszerzés folyamatát is befolyásolta: a megszerzett ismeretek közlésében, kommunikálásában pedig ismét döntő szerephez jutott. Amint az antik görög világban a retorika tulajdonképpen a

társadalmi ember nevelődésének egyik legfontosabb stúdiuma volt, végső fokon a görög frónézis (gyakorlati életfilozófia) továbbhagyományozójának bizonyult, ugyanúgy az újkori Európában is valami hasonló funkciója volt ennek az antik retorikákon alapuló humanista mediációs rendszernek; segítette megteremteni az „udvari ember”, a „gentleman” stb. eszményét és a humaniorákon keresztül ilyenre nevelt emberek sokaságát. Az európai modell ebben az értelemben tehát egy közös európai műveltség eszménye, s egyúttal az általa nevelt emberség eszménye is.

Ezen belül a modellen belül aztán működik (s épp egy bornirtabban „modern” szellemű, vagyis) a modern természettudomány analitikus szellemét skatulyázóbb módszerrel érvényesítő poétikai-stilisztikai felfogás a neoarisztotelianus poétikákban. Ezt lehet a racionális klasszicizmus normatív poétikai rendszerének tekinteni. Vannak azonban olyan irodalomtörténészek, akik ezt a képződményt és művészi következményeit azonosítják a klasszicizmussal és ami ezen túlmutat, azt már egy szélesebb romantikafogalom alá tartozóként értelmezik. A valóság azonban bonyolultabb. A XVIII—XIX. század fordulóján fellépő romantikus mozgalmak, különösen a németek jénai romantikája, romantikusnak azt tartották, ami az antikvitás utáni Európa nemzetjeinek irodalmában nem antikizáló jellegű, autochton fejleménynek látszott. De ennek a példái szerintük Dante, Shakespeare, a spanyol drámaírók, Goethe stb. Csakhogy ezeknek az antikvitás eszményeitől független volta is megkérdőjelezhető; Dante hővét Vergilius kíséri túlvilági útján, Shakespeare és Goethe művészete is elképzelhetetlen az antikvitásból kinőtt európai modell hatása nélkül. Az a nagyrabecsülés, amellyel az eredeti és teremtő jellegű görög irodalmat veszik körül e korai romantikusok, jól mutatja, hogy nem az antikvitás irodalma ellen van kifogásuk, hanem a francia pszeudo-antikizálás ellen, vagyis a görög dráma műeszményének a francia abszolutizmus udvari etikettjéhez való hozzáidomítása ellen. Így már Lessing is az igazi Arisztotelészre hivatkozott a francia neoarisztotelianizmus normatív műszemléletével folytatott kemény vitájában. De a görög antikvitás nemcsak ezen az új Arisztotelész-recepción keresztül járulhatott hozzá a normatív szellemű racionális klasszicizmus meghaladásához. Pindarosz szabad és szárnyaló költőiségének példája ott él a boileau Art poétique-ben is; ez a szellem követelteti meg a racionális klasszicizmus nagy betetőzőjével az ódában a szabad csapongást, a diszkurzív logikai felépítés megszagatottságát, a „beau désordre”-t, vagy a „szép rendetlenséget”. És ugyanez a Boileau lesz az, aki franciára fordítja a pszeudo-longinuszi késő antik retorikát a fenségesről, és ezzel elindítja a nagy jelentőségű neolonginuszi divatot a felvilágosodás évszázadában. Ennek ugyanis az a korszakalkotó hatása, hogy elszakítja egymástól a fenséges érzületet és a neki hagyományosan megfeleltetett fenséges stíluszintet; ezzel lehetővé teszi az egyszerű fenséges létének felismerését s óhatatlanul elvezet egyrészt Winckelmann Edele Einfalt und stille Grössejéhez (nemes egyszerűség és csendes nagyság), a modern neoklasszicizmus barokkellenes jelszavához, másrészt a primitivizmus divatjához, hisz segít fel- és elismerni a népköltészet műveinek fenséges stílushatását is, megteremteni az ossziáni művek kultuszát is; végül harmadrészt hozzájárul a fenséges, mint esztétikai kategória önállósulásához, a retorika fensőbb stíluszintjétől való elszakadásához és a kor esztétikáiban kialakuló kultuszához egész Kánt esztétikájáig elmenően.

A továbbélő antikvitás „csele” is lehet tehát az, hogy segíti az aktuális „európai modellt” a bornírt értelmezése miatt kialakult művészi és elmé-

leti zsákutcák meghaladásában; nélküle és felszabadító erejű tekintélye nélkül még mindig elképzelhetetlen mind az autochton európai, antikvitás utáni nemzeti hagyományok birtokba vétele és interpretálása (mert mi más az ossziáni költészet, mint a kelta ősi költészet hozzáidomítása az antikvitástól részben nyugózott, részben felszabadított „európai modell” ízléskövetelményeihez), mind a Sturm und Drang—Goethe pindarizáló lírájának szabadversformája stb. Ha pedig mindezt, mint az antikvitás továbbélésének néhány lehetséges variánsát szemléljük, mindjárt érthetővé válik, miért nem képtelenség az ilyen értelemben, tehát mindenképpen szélesebb értelemben vett modern- vagy neoklasszicizmus békés áthajlása a romantikába. De a szó ily tág értelmében a klasszicizmus gyakorlatilag épp ezzel a közös „európai modellel” azonos, illetve ennek az irodalmi eszményeivel és eredményeivel, legaktuálisabb csúcsaival is. Kazinczy klasszicizmusán belül tehát nem jelent túl nagy ellentmondást, hogy ebbe belefér az ossziáni művek fordítása is.

Kazinczy nyelvújítási irányzata tehát a magyar irodalom műfaji rendszerének és irodalmi nyelvének a hozzáidomítása az „európai modell” legősibb követelményeihez s egyúttal legmodernebb, legaktuálisabb fejleményeihez. Homérosz, Horatius, Cicero, Quintilianus, Wieland és Goethe együtt képezik számára a példaszerű európaiságot, a nálunk megvalósítandó mintát. S ezt a börtönből való kijövele idején, amikor Weimarban még együtt élt és működött a két német költőfejedelem, európai értelemben is meglehetősen korszerűnek lehet minősíteni. A Tiszatáj 1981/9. számában közölt Kazinczytanulmányomban hosszabb idézetet közöltem Fr. Schlegelnek, a korai romantika későbbi vezéregyéniségének ifjúkori főművéből, az Über das Studium der griechischen Poesie-ből, melyet a 90-es évek közepén írt, és 1797-ben publikált. Kiderült belőle, hogy az ő felfogása szerint is az európai népek irodalmi, bármennyire eltérő forrásokból eredtek is, egyre jobban hasonlítanak egymáshoz a sok évszázados együttélés és kölcsönhatás következtében; így gyakorlatilag ő is egy ilyen közös európai modell létét hangsúlyozza. Csakhogy ő és társai másfél évtizeden belül egészen mást fognak mondani, mivel közben a napóleoni háborúkra adott eszmetörténeti válaszként Európa-szerte kialakul a modern nemzetek valláspótléka, a nacionalizmus, a hangsúly a közös európaiságról a nemzeti sajátosságokra, a nemzeti azonosságtudatra helyeződik át, s így Fr. Schlegel az 1810-es évek elején tartott bécsi előadásaiban már a monarchia népeinek az irodalmaiból is azokat a tendenciákat fogja jó érzéssel és nagy érzékenységgel kiemelni, amelyek nem a közös európaiság szempontjából, hanem a nemzeti sajátosságok szempontjából érdekesek, s ezáltal maga is elősegíti nemzeti romantikus fordulatukat.

Ez persze nem jelent majd gyökeres eltérést az „európai modell” szép-irodalmi műfaji rendszerétől. A romantika a műfajok világában korántsem jelentett olyan revolúciót, amilyenek a szakirodalom gyakran állítja. Victor Hugo nagy botrányt kiváltó drámái, amelyekhez a francia romantika front-áttörését fűzik, alig bántották a tragédie classique zártágát, nálunk pedig a romantika áttörésének egyik szimbóluma az első igazi klasszikus, hexameteres formájú nagyeposz, Vörösmarty Zalán futása. Ha a felvilágosodás kora bizonyos kedvelt műfajai, különösen a didaktikus művek, vissza is szorultak, más, régi hagyományos műfajok ázsiója pedig alaposan meg is emelkedett az előző korszak gyakorlatához viszonyítva, azok az új műfajok, amelyek nálunk ekkor honosodtak meg, mint az antikvitás utáni Európa műfaji hozadéka, a szonett, triolett, rondó, ballada, románc a nyugati irodalmakban már évszázadok óta a neoarisztotelészi műfaji rendszer részévé is váltak, a fran-

ciáknál a többségüket petits poèmes néven foglalták közös műfaji csoportba. Kazinczy szonettdivatot teremtő gesztusa sem romantikus tehát, még akkor sem, ha a korabeli német irodalomban a klasszicisták tiltakoztak a kultusza ellen, és a romantikusok védték és ápolták.

Más volt azonban a helyzet a nyelv terén. Már az angol empirizmus ismeretelmélete is azt hangsúlyozta, hogy az egyes nyelvek szelleme önálló világlátást tükröz, s ezért nem lehet tökéletesen áttenni a gondolatokat az egyik nyelvről a másikra, különösen az úgynevezett idiómák lefordíthatatlannok. A hamanni—herderi objektív nyelvszellemelmélettel pedig nyelvi ismeretelmélet függ össze; Herder ezért került szembe Kantnak az általános emberi megismerőképeség sajátosságait vizsgáló nagy kritikai rendszerével, mert szintre nincs általános emberi megismerőképeség, csak az egyes nemzeti, illetve etnikai nyelvekhez kötött, a valóságot a nyelv torzító prizma-rendszerén keresztül megközelítő megismerőképeség. Ez a felfogás azután magától értetődően virágzik ki az európai konfliktusok kiváltotta nacionalizmusok fellendülésének időszakában, s teszi a fő hangsúlyt immár nem a közös európai nyelvi modellhez való idomulásra, hanem a saját nyelv szelleméhez való ragaszkodásra, belső sajátosságainak és értékeinek maradéktalan kibontására. S ennek előfeltétele természetesen a saját nyelv természetének kutatása, kiismerése, a mintaszerű latin grammatika nyűgétől való megszabadítása, saját leíró nyelvtan megteremtése stb. S természetesen — immár franciás mintára, még akkor is követve a francia szellem erős centralizáltságának modelljét, ha ennek a saját országában, saját elvű erős központi hatalom híján, nincsenek is meg a politikai feltételei — az erre alapozandó nyelvi norma megteremtésének az igénye is jelentkezik. Kazinczy és a Debreceni Grammatika szellemének szükségszerű konfliktusa az egyik magyarázatát épp ebben leli; nemcsak az okozta az összecsapásukat, hogy a debreceniek korábban és a nyelvfejlődés alacsonyabb fokán akarták kierőltetni a nyelvi normát, mint Kazinczy írói neológija, hanem az is, hogy ők saját elvű nyelvi normára törekedtek, míg Kazinczy szeme előtt az európai közös modell mintája lebegett.

Ha most a magyar irodalomban létező nyelvművelési törekvéseket összevetjük az európai nemzetek nyelvművelésének irányzataival és törekvéseivel, a szakirodalomban eddig kialakult képhez viszonyítva meglepő újdonságokat fedezhetünk fel. A nem siettetett, a racionalista nyelvi revolúciós szemlélet erőszakosabb beavatkozásainak nyomát kevésbé magukon viselő, mintegy organikusabb módon alakult európai nemzeti irodalmi nyelvekben a nyelvfejlődés egyes, egymástól eltérő célú gesztusait különböző korszakok vagy legalábbis különböző nemzedékek valósították meg. Így például a francia fejlődésben a XVI. század, a reneszánsz százada jelentette a szellemi kapuk szélesre tárását, a nyelvi befogadás diasztólés gesztusát, a XVII. század pedig Malherbe nyelvreformjával a nyelvtisztítás és standardizálás útján kezdett járni, s ennek az eredményeit kodifikálta a francia fejedelmi abszolútizmus ereje által támogatott Akadémia tekintélye. Ezzel szemben a német irodalomban, amely pedig a XVI. században már elérte az európai modell aktuális színvonalát, a XVII. század végére, a harmincéves háború kataklizmái következtében olyan fokú leszakadás jelei kövültek meg és halmozódtak fel, hogy a gyorsított felzárkózás igénye egyrészt a kulturális-szellemi kapuk szélesre tárását, másrészt a párhuzamosan végrehajtandó válogatást, a befogadásra alkalmasnak minősítő szűrőtevékenységet, a hazaihoz hasonítás gesztusát is megkövetelték; egyszerre jelentkezett tehát a szellem diasztólés

és szisztólés mozgása, befogadás és purizmus, ugyanazokon a nemzedékeken belül, csak éppen mások képviselték az egyik, és megint mások a másik aktuális feladatot. A purista nyelvtisztítás nem túlzó eredményeinek és a francia szellem befogadásának egységes s a két elemet kölcsönösen egymás által megféléző mozzanatát Gottsched hajtotta végre, aki egyúttal a felsőszász nyelvjárásra támaszkodva a német irodalmi nyelvi normát is meg akarta teremteni. Ennek a viágából, felvilágosult perfektibilitáshítének megfelelően és a szellemi élet centralizálása-standardizálása igényének megfelelően ki akarta átkozni a meghaladott kulturális fokok nyelvi elemeit, tehát az archaizmusokat, melyekről azt vallotta, hogy nyilván nem véletlenül, hanem joggal hullottak ki a szellem és a nyelv fejlődése rostáján. Kiátkozta a sok részre szakadt Németország egyéb kulturális központjainak a nyelvét, a német dialektusokat. S végül, az erősödő nemzeti szellem igényének és a megfélézett, de el nem fojtott purizmus követelményeinek megfelelően helytelenítette a német irodalmi nyelvnek az idegenszerűségekkel való gazdagítását.

Ezt a német normateremtési igyekezetet tartották korainak és az éppen bontakozó zsenikultusz igényeivel összeegyeztethetetlennek a kor jelentős írói, különösen a svájciak (Bodmer és Breitinger), valamint Klopstock, Gottsched irányának fő ellenfele. Ő nem akarta eltérni a nyelvi norma által való korlátozás jogosságát, küzdött az írók szabad nyelvalkotó jogáért; harcolt az archaizmusok megújításáért (egy történetibb nyelv- és nemzetszemlélet jegyében) és a dialektusok nyelve használatának jogáért; végül eleinte híve volt az idegenszerűségeknek is, különösen szenvedélyesen grecizált az ókori görög irodalmi nyelv mintájára. Később, nyelvi nacionalista fordulatával elvetette az idegenszerűségek alkalmazásának, tehát az „európai modell” nyelvi elemeinek „behozatalát” s ezzel nagy csalódást, egyben meghökkenést váltott ki nagy magyar tisztelőjéből, Kazinczyból.

Gottsched és Klopstock vitája megisméltódott egy nemzedékkel később is, a XVIII. század 80-as éveitől kezdve a német írók és grammatikusok fő képviselői, Wieland és Adelung között. Wieland egyértelműen az európai modell, a felvilágosodás kozmopolitább hullámainak embere lévén, még nagyobb hangsúlyt helyezett az idegenszerűségek meghonosításának jogosultságára, míg Adelung, Gottschedhez hasonlóan, megtúrta a mérsékelt nyelvfejllesztést új szavak helyes analógia útján létrehozásának módjával, főképp a felső stíluszintre korlátozva; tiltotta az archaizmusokat és a dialektális szavakat; az idegenszerűségek tiltásába azonban már a herderi modern nyelvi nacionalizmus érveit is segítségül hívta, a nyelv természete, szelleme elleni vétéknek minősítve az idegenes fordulatok meghonosítására való törekvést. Végül ő volt a német nyelv természetét tudományosan feltárni akaró, a latin nyelvtan befolyásától a német grammatikai szemléletet megszabadítani akaró leíró nyelvtani törekvések egyik vezéralakja s így az egy nyelvjárásra (a gottschedi felsőszászra) korlátozott német nyelvi normateremtés élharcosa. Ezzel a normateremtő igyekezettel szemben viszont a nyelvművelés írói táborának képviselői a fennálló irodalmi nyelvi állapottal elégedetlenek lévén, a kereteket feszegették, a normákat bővíteni és magasabb szintre emelni akarták, illetve részben a jogosultságát vitatták.

Volt természetesen a németeknél még egy harmadik nyelvűvelési irányzat is, amely a nyelvbővítést és a nemzetesítést tekintve a legradikálisabb, szociológiai alapját tekintve pedig a talán leginkább polgári volt, Campe és az úgynevezett filantropisták purizmusa, de ennek a radikalitásától még a német írói nyelvűjtás vezérképviselői is elhatárolták magukat: Wieland

„nyelvi jakobinusok”-nak minősítette őket. Ez a századforduló környékének újabb purista hulláma volt, mely az előző századforduló purizmusának túlzó folytatójaként csak a radikalizmus fokában hozott újat; viszont a magyar nyelvújítás irányzatai között jelentkező első, Barczafalvi tevékenysége által fémjelzett purista hullámra még nem hathatott; elvileg viszont annyival inkább hathatott az 1810-es években tetőződő nyelvújítási harcok puristáira, hogy ez a gyakorlatban mégsem jelentkezett túlzott erővel, az talán annak köszönhető, hogy a századforduló utáni évtizedek puristái már jobban kötődtek az előző századvég magyar puristáinak hagyományaihoz, mint a német kortársakhoz. Valószínű kivétel Döbrentei Gábor, akinek a tízes években még csak nyomokban és nagyobb fokú nyelvi nacionalizmusban jelentkező purizmusa a húszas évektől kezdve félelmetes arányú szócsigázásba fulladt, kései szövegeit csaknem érthetetlenre tette, s aki ugyanakkor Campe pedagógiai munkásságának és elméleteinek hazai népszerűsítője is volt, egy ideig a „magyar Campe” néven emlegették, pozitív, illetve pejoratív-ironikus értelemben egyaránt, így feltételezhető, hogy Campe nyelvújítási irányza is hatott rá.

Ha most arra kérdezzük rá, hogy ezeknek a nyelvújítási irányzatoknak milyen volt a viszonya az európai irodalmi modellhez, akkor megállapíthatjuk, hogy a mérsékeltabb irodalmi nyelvújítás gottschedi-adelungi irányzata föltétlen híve volt a hagyományos retorikai stilisztika stíluszinttanának, Adelung épp ezt fejlesztette át nagy hatású nyelvészeti stilisztikájába, amely a művekben is jelentkező nyelvi anyagot nem funkcionális szerepük alapján ítélte meg, hanem a művektől független lexikális anyagként tartotta számon méltóságfokukat s tekintette így őket a hagyományosan fentebb, középső vagy alantabb stílusfekvést megkövetelő műfaji igények kiszolgálására-betöltésére alkalmasoknak. Gottsched pedig a franciás klasszicizmus műfaji normájának híveként az európai modell eme változatának a tüzzel-vassal meghonosítói közé tartozott hazájában, a barokk kedves műfajait viszont, mint a miltoni vallásos eposzt vagy az operát, szívből utálta, és létjogosultságukat elméletileg is vitatta.

A német felvilágosodás írói nyelvújításának fő képviselői viszont, noha szintén sok közülük volt az európai irodalmi modellhez, általában nem a franciás racionális klasszicizmus modellváltozatának híveként, hanem e pszeudoklasszicizmus vitatójaként nyúltak vissza az antik és a modern európai örökség modelljének azon tendenciáihoz, melyek a műfaji rendszer normatívitását feszegették. Nyelvileg pedig Wieland és szoros követői még hittek az európai nyelvi modell alkalmazhatóságában, főleg az ízlés elvére hivatkozva, a zsenikultusz hívei azonban, akik a műfaji irodalmi norma létjogosultságát egyre inkább kétségbe vonták, nyelvüket sem voltak hajlandók béklyóba verni semmilyen örökérvényű modell bűvöletében; egyre inkább az egykori nyelvteremtés nyelvészeti értelemben felfogott stádiumának szabadságát, a mágikus nyelvteremtő szellemi energiák mozgósításának és egy új Ausdrucksprache kifejlesztésének jogosultságát hangsúlyozták és követelték meg maguknak. Az írói nyelvújítás programjának belső ellentmondásai közé tehát a XVIII. század vége felé már az is odatartozik, hogy ott igyekeznek és akkor gyorsítani a felzárkózást egy viszonylag lemaradott irodalmiságú országban az európai sinthez, amikor magának az európai modellnek az egyetemességére hosszú évszázadok után először kérdőjeleződik meg, s így a felzárkózás gesztusának föltétlen szükségessége is kétségessé válik, épp a nemzeti irodalmak bontakozó öneltértségének a szemzőgéből nézve.

Ha ilyen európai nyelvvelési mozgalmakhoz és irányzatokhoz hasonlítjuk saját nyelvvelési irányzatainkat s különösen az előttünk legközelebb járó s ugyanakkor földrajzilag-történelmileg is legközelebb eső, ezért példával leginkább szolgálható német nyelvvelés tendenciáival végezzük el a szükséges hasonlítást, akkor a következőket állapíthatjuk meg: ahogy a németeknél sem volt egyedül üdvözítő nyelvfejlesztési irányzat, hanem a német irodalmi nyelv magas színvonalához egyaránt hozzájárultak az írói normabővítő és a részben grammatikusi, részben írói normateremtő törekvések is, ugyanúgy nálunk sem lehet eltekinteni a két oldal egyaránt pozitív szerepétől. De a németekkel ellentétben, ahol a normabővítés szerepköre elég egyértelműen az írók nyelvi törekvéseihez kapcsolódott, a normateremtés pedig — szimbiózisban a mérsékelt ütemű nyelvfejlesztés programjával — a század végén már egyértelműen a grammatikusok nevéhez kapcsolódik, nálunk a két nyelvvelési irányzat törekvései csaknem minden nyelvvelési táborban keverednek. Kazinczy például, mint láttuk, a németes írói neológia következetes hívének szerepkörében tetszelgett, és magát tartotta e neológusi irányzat hazai főképviselőjének, sőt ezt — hála a kazinczvánus irodalomtörténetírásnak — az utókorral is sikerült elhitetnie. Ha azonban alaposabban utána nézünk tényleges programjának, a következőket állapíthatjuk meg: hirdette az írók szabad nyelvalkotó, nyelvformáló jogát, s ez valóban a német írói neológia követelményei közé tartozik; mégpedig elsősorban az ízlésre hivatkozva s nem a zsenire, így inkább a német írói neológia wielandi hullámával rokonítható és kevésbé a klopstockival, illetve a herderivel. Hirdette az európai nyelvi modellhez való felzárkózás szükségességét, tehát az idegenességek meghonosításának jogosságát is s ezzel is a wielandi hullám prioritásait követi. Ezzel szemben a jól differenciált európai irodalmi nyelvi norma és modell rigorózus követésében egy hagyományos neoarisztoteliánus retorikai-stilisztikai szemlélet és legfeljebb az adelungi nyelvészeti stilisztika képviselője; ennek a nevében ítéli el Csokonai művészetét, mert nyelvhasználatát nem eléggé differenciált, olyan műfajokban (például az ódában) is használ provinciális, dialektális szavakat, vagy az alantabb irodalmi műfajokban helyükön levő alantasabb stílusréteghez tartozó szavakat, ahol csak a fentebb stílnak volna helye. Annak a régi quintiliánusi szabálynak tehát, hogy minden jó a maga helyén, és minden csak a maga helyén jó, nem modern, az organikus műszemlélet jegyében kialakult funkcionális értelmet tulajdonít, hanem a normatív poétika és stilisztika követelményeit mozgósítja irodalmi ítéleteiben (nemcsak Csokonairól, hanem Verseghyről és Kisfaludy Sándorról írván, sőt Berzsenyivel, új hívével levelezvén, és művei korrigálására rá akarván kényszeríteni is, ezek lesznek nyelvi megjegyzéseinek legfontosabb elméleti alapjai; nem csoda, hogy az ilyen értelmű nyelvi stilisztikai „bírálatot” később, egymástól való elszakadásuk idejében a kiábrándult Berzsenyi „kéregkritikának”, a felületen való piszkálódásnak fogja minősíteni).

A legfeltűnőbb azonban nyelvvelő irányzatának az az oldala, amelynek pedig oly nagy szerepe van a kritikáiban: a provinciális szavak használatának az elítélése, ha azok nem az északkeleti nyelvjárás szavai. Történelmi okai vannak annak, hogy az előző évszázadokban a török- és Habsburg-hódoltság alól többé-kevésbé kimaradt északkeleti nyelvjárás kezdett egyre inkább a magyar irodalmi nyelvi norma alapjává válni; Kazinczy részrehajlását tehát a nyelvfejlődés igazolta. Az viszont kétségtelen, hogy munkásságának ez az oldala nem a német írók nyelvbővítő, normafeszegető törekvé-

seire emlékeztet, hanem Adelungéra, annak a nagy német grammatikusnak a programjára, aki rá már a fogsága előtti mérsékelt nyelvfejlesztési felfogásának kialakításában is erősen hatott, és akinek a tekintélyére, mint nyelvi stilisztikuséra még a XIX. század első évtizedében is sokat fog hivatkozni. S Kazinczy az archaizmusoknak sem híve, akárcsak Gottsched és Adelung; ő is inkább új szavakat teremt, inkább az ízlésre hallgatva ugyan és nem annyira a helyes analógia adelungi követelményére; még új hívének, Ungvárnémeti Tóth Lászlónak az 1816-ban megjelent új verseskötetén is azért fog — minden elismerése mellett is — fanyalogni, mert túl sok révais archaizmust talál benne. Pedig az archaizmusok újraélesztésének programját nemcsak a másik tábor egyik legnagyobb tekintélye, gr. Teleki László fogja vele szemben hangsúlyozni 1816-os levelében; ezt ajánlotta neki már a fogsága előtt is egykori mestere, Ráday Gedeon. Ezek a momentumok pedig nem a német írói neológiára vallanak, mint forrásra, hanem elkeseredett ellenfelére, a grammatikus Adelungra, s így arra mutatnak, hogy a németekkel szemben, ahol a két ellentmondó nyelvfejlesztési törekvést még külön táborok képviselték azonos nemzedékeken belül, nálunk a nyelvfejlesztés, normabővítés és a normateremtés gesztusai egyazon nyelv művelési irányzatban jelentkeznek belső ellentmondásként.

Kazinczy „neológiájának” ez a belső ellentmondásossága, tehát az, hogy a grammatikus normateremtő nyelvi törekvésekkel és a radikális nyelvfejlődés grammatikusi gátjával, az „ortológiával” szemben az írói nyelvi szabadságharc képviselője, ugyanakkor ezt a szabadságharcot egy már elavulóban levő irodalmi nyelvi normához és az európai modellhez akarja egyoldalúan hozzákötni, a nyelvfejlődés belső forrásait, a nyelvjárások nyelvrétegét és az archaizmusokat pedig igyekszik eldugaszolni egy nyelvi norma teremtésének igyekezetében, ahhoz vezet, hogy a grammatikusokat mint az írói szabadságharc vezére dühíti magára, az írókat viszont egy nyelvi stilisztikai és lényegében normateremtő program érvfűtyköseinek a forгатásával idegeníti el magától. Debrecennel már a század első évtizedében összekülönbözött, de Kisfaludy Sándort, akinek dunántúliasságait nem kedvelte, de akinek a nyugati mintairodalmakra való tájékozódását, modern ízlését és a keleti magyarság eszméjét hangoztató Debrecenről való függetlenségét is becsülhette, és akit még 1809-ben, a róla írt kritikája német nyelvű és névtelenül közölt bécsi megjelenése évében is a maga táborához számított, bírálata kicsinyes elemeivel eltaszította magától, s így Debrecen után a Dunától írói körei, sőt a velük és Verseggyvel rokonszenvező pestiek is szembefordultak a széphalmi mesterrel.

A vele szembekerült dunántúliak és debreceniek programja is ellentmondásos volt; éppúgy nem köthetők a német nyelv művelési irányzatok bármelyikéhez is. Az írói nyelvújításnak ők is hívei voltak, de már herderibb szellemben, s így nem követelték maguknak a nyelv természetének ellentmondó újítások, valamint az idegenszerűségek meghonosításának jogát; sőt ez volt a fő szemrehányásuk a vitában Kazinczyval szemben. Ők is normát akartak teremteni, és ők is a saját dunántúli nyelvjárásuk, valamint az ősi katolikus ypszilonista helyesírás alapján; s kérdés, hogy ha lett volna lehetőségük a felülkerekedésre, ők liberálisabbak lettek volna-e a többi nyelvjárás nyelvkincsével szemben. Kétségtelen azonban, hogy az északkeleti nyelvjárás alapján alakuló nyelvi normával szemben ők lelkesen védték saját nyelvjárásuk szókincsét, és metrikus verselés esetén kiejtési sajátosságait; ugyancsak lelkesen támogatták az archaizmusok megújítását; vagyis programjuk több

pontja adelungiánus, más és igen fontos elemei viszont a német írók vitakészletéből származnak és normabővítő jellegűek. Kazinczyval és „neológiájával” való totális szembenállásukat csak az jelzi, hogy az ő nyelv művelési programjuk a német irányzatok érvkészletéből azokat az elemeket veszi át következetesen, amelyeket Kazinczy elhanyagolt.

A korban csak egyetlen olyan írói nyelv művelői program alakult ki, amely következetesen a német írók normafeszegető és nyelvbővítő igyekezetével van összhangban, amely magának vindikálja a zseni jogán a nyelvteremtés szabadságát is, és szerencsésen él is ezzel a joggal, amely azonban a nyelvbővítés legfontosabb forrásának nem a nyugati nyelvek mintáját tekintti, hanem a magyar nyelvnek a nyelvjárások összességében megvalósuló hatalmas kincstárát, amelyet csak mozgósítani kell. Ez a program pedig Berzsenyié, aki ennek az érveit mint eszmei fegyvereket a dunaiság-tiszaiság kérdéskörét taglaló vitalevelésében szerette volna összemérni Kazinczyval; a mester azonban tekintélyelvi alapon gyorsan elfojtotta a „saját” táborában ellene felhorgadt ellenzéket. Csak később, amikor Kölchey kritikája eltaszította őt a mester táborából, merte újra megfogalmazni ezt az ellenvetését Kazinczy neológiájával szemben, ami egyúttal azt bizonyítja, hogy ő volt a kortársak között az egyetlen, aki jó szemmel vette észre a Kazinczy-féle neológia belső ellentmondását. Az I. Antirecenzióknak ez a szövegrésze így hangzik: „...oly világos inconsequentiákkal vakoskodnak... az ő filológiájukban, mely szerint egy részről oly zabolátlanok, hogy a szabadságot a legszabadabbakkal is megutáltatták, másrészt pedig oly nyűgösek, hogy a nyelvet az ő legszűkebb provinciájára, a Tiszahátra akarják szorítani, s a legjobb dunai szavakat úgy üldözik, mintha azok a Niagara mellől jöttek volna... Vagy tán attul félünk, hogy a provincializmus szabadsága rossz szavakat kever a nyelvbe? Dehát az újítás zabolátlanságátul miért nem félünk?... A helytelen szó rövid életű, mint a Varga Péter bocskora s mint a tiszai makarologizmus sűtelen systemája, a jó provinciális szók ellenben megmaradnak, s gazdagítani fogják nyelvünket. A sophista magát tartja minden bölcsesség középpontjának. De magát egy élő s nevelkedő nyelvben középponttá vagy lexikonná tenni több, mint sophistaság —, vak fanatizmus, melyet minden értelmes magyarnak gyűlölni s zabolázni szent kötelesség.”

Berzsenyi magyar nyelvészmenye eszerint egy organikus teljességeszmény, amely a történelem folyamán genetikusan kifejlődött és önmagukban is organikus folytonossággal és hagyományrendszerrel bíró nyelvjárásokban bontakozott ki. Fejlődése is ezekből a forrásokból biztosítható, és nem a nyelvünkkel nem is rokon nyugati irodalmakban megvalósult európai nyelvi norma és modell szolgálai követésével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Berzsenyi mindazt, ami a korabeli Európában eszme- és ízléstörténetileg korszerű volt, ne igyekezett volna meghonosítani nálunk; sőt ezt meg is tette, anélkül azonban, hogy a görög városállamokban megvalósult demokrácia poliptermészetéhez hasonló társadalmi fejlődéseszményét, az egyes vidékek önmagukban is organikus szellemi fejlődését és hagyományrendszerét fel akarta volna áldozni a franciás centralizáció és nyelvi vetülete, a tűzön-vizen keresztül érvényesülő nyelvi norma megteremtése oltárán. Ma már, kitűnő történészek és szociológusok tanulmányai nyomán jól tudjuk, hogy a francia forradalom túlcentralizált államhatalma és a francia fejedelmi abszolútizmus másfél évszázados eredményeit „túllicitáló” teljesítménye nem a polgári átalakulás normális esete, hanem a középkor évszázadaiban a kis közösségek viszonylagos önkormányzatában alulról organikus felépült emberi jogok

és az államhatalomtól való viszonylagos szabadságot elérő társadalom újra alávételése a centralisztikus állam Molochjának. Így talán ma már azt is meg lehet kérdőjelezni, hogy szellemi életünk túlzott centralizációja, a „vidéki” magyarság szerves közösségeinek a szerves fejlődés továbbfolytatásától való „megszabadítása” oly szerencsés következményű volt-e nemzetünk fejlődésére; s azt is, hogy a centralizálás nyelvi oldalának, a normateremtésnek csak jó következményeivel számolhatunk-e?

Kétségtelen azonban, hogy Kazinczynak ezek szerint alapos önbecsapásra volt szüksége ahhoz, hogy elhitesse magával: ő a németes írói neológia törekvéseinek legkövetkezetesebb magyarországi képviselője. Az sem kevésbé meglepő azonban, hogy az ő irányát kinevezhette a neológiának, a vele szembenállók táborát pedig ortológiának, mert azt hiszem, világos az eddigiek után, hogy nálunk, nyelvünk fejlesztése szükségességének általánosan elismert korszakában néhány bornírt grammatikus kivételével az ortológiának nem is volt tábora s így Kazinczy, programjának belső ellentmondásaival tulajdonképpen a nyelvújítás különböző tendenciái között robbantotta ki az úgynevezett nyelvújítási harcot; így azután nem is nevezhetett másokat ortológusoknak, mint a másfajta programmal fellépő neológusokat. A nyelvújítási harcok legnagyobb hullámainak idejében, a tízes évek közepén a puristákat, tehát a legradikálisabb nyelvbővítőket is ortológusoknak tekintette, pusztán azért, mert az ő, az európai modellre irányuló, az idegenességeket meghonosítani akaró neológiájának nem voltak a hívei. Csak amikor a nyelvi revolúció kazinczys tábora megfogyatkozott, sőt 1817-re leghívebb követői, a dunántúli reformátusok Mondolatára még az ő bővületében a Felelet-üket író Kölcsey és Szemere is átpártoltak az objektív nyelvszellem, a nyelvtermészete herderies táborába, sőt Kölcsey lasztóczi leveleiben már a tábornevek (például a neológia) kitalálását és a természeténél fogva is képlékeny és ezért fejlődésre hajló magyar nyelv változásainak túlzott felgyorsítását is hibának vallja, akkor kényszerül rá Kazinczy, a tábor nélkül maradt vezér, hogy újragondolja a neológia rendszerét, újratanulmányozza német érveit s akkor már következetesebben a német írók programpontjainak többsége mellé álljon; így kebelezi be híres tanulmányában, az Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél címűben (1819) már a nyelvjárások és az archaikus nyelvréteg mozgósítását is a neológia világába, sőt ekkor fogadja be, ha helytelen neológiaként is, a purizmust is e táborba, s így rehabilitálja azt a Barczafalvit, akit korábban annyira támadott. E tanulmánnyal tehát valóban hozzájárul a mester a nyelvújítás eredményeinek konszolidálásához, a mozgalom győzelméhez, de azzal, hogy kiszélesíti a fogalom tartalmát s így bekebelezi mindazokat a nyelvújító törekvéseket és irányzatokat, amelyekkel eddig szembenállt. Az a nyelvújítás tehát, amelyben valamennyi korabeli nyelvfejlesztő irányzat meg tudott egyezni, valóban győzött; de a neológia irányzataiból az, amelyhez a kiélezett viták időszakában Kazinczy annyira ragaszkodott, s amely a lassan időszerűtlenné váló európai közös irodalmiság modelljéhez akarta felfejleszteni irodalmunk nyelvét az idegenességek bekebelezésének árán is, a húszas éveknek a keleti magyarság mitológiáját ápoló nemzeti romantikus irodalmi közhangulatában egyértelműen vereséget szenvedett, s egyes nyilatkozataiban még a mester is kénytelen volt engedelmeyeket tenni a nyelvet a belső forrásokból megújítani akaró közhangulat nyomásának.